

РАЗГОВОРИ У ДОМА*

По повод 70-годишнината на Крум Григоров

Людмила Григорова

— В един период на усилено четене, на усилено литературно самообразование, на набиране на сили, ти издаваш и първата си книжка с разкази „Слънчев глад“. Тя излиза през 1935 г. Това е сборник от десетина разказчета, предимно с любовна тематика. Те са изцяло подражателни, но за съжаление не на класиците, а показват влияние от произведения със съмнителни качества. Добре, че има и някои изключения.

— Аз се срамувам от тази книжка и ако можех, бих я заличил от библиографските справочници. Неслучайно, когато ме попитат, коя е първата ми книга, не посочвам нея, а „Границата“, издадена през 1939 г. Някои от разказчетата в „Слънчев град“ написах в моето родно село. Там четях, каквото ми попаднеше — няхах друг избор. Чувствах необходимост за литературна изява. И след като ме назначиха в Петърч, преди да се запозная с „истински“ писатели, един ден дойдох в София. Случайно попаднах на един братат мъж, който се казваше, доколкото си спомням, Асен Попов. От разговора узнах, че издава книги на начинаещи писатели срещу заплащане разносните по издаването от самия автор. Той разбра, че пописвам — оказа се, че чел някои мои педагогически статии. Попита ме дали нямам нещо приготвено за печат — искаше художествена литература. Аз му доверих, че имам няколко разказчета. Това беше в една кръчка — „Кучото куче“ на ул. „Граф Игнатиев“, близо до площад „Славейков“. Той ме потупа одобрително по рамото. „Ще се нареди нещо“ — и ми намигна. След една седмица аз му донесох разказите и без да ги чете — поне пред мене, — направо ми каза да му дам парите. Дадох му към хиляда лева — по тогавашен курс това ще рече две трети от учителската ми заплата. Хартията беше евтина, надниците на печатарите бяха много ниски, хонорари не се изплащаха и затова и отпечатването беше сравнително евтино. След около месец-два той я издаде и си прибра печалбата. На мене ми даде петдесетина екземпляра.

— Мисля си, че ако един вещ редактор още тогава беше хвърлил поглед върху страниците на „Слънчев глад“, тя сигурно щеше да има по-друг облик. Може би някои съвсем наивни и сантиментални разкази нямаше да бъдат допуснати. Но дори в тази книга прозира бъдещото ти развитие на белетрист — силата ти не е в психологията на любовното чувство, а в един подчертан интерес към живота на бедния селски труженик, към социалните вълнения в българското село през 30-те и 40-те години. (Разказите „Срещу Коледа“, „Сирачета“, „Селски силуети“.) Излезе ли някаква рецензия за книжката?

— Не. Издателят може би я е разпродад между случайни хора, които нямат отношение към литературата.

— Ти не признаваш „Слънчев глад“ — и с основание. А кой е първият разказ, въобще първото художествено произведение, което „признаваш“?

— „Границата“, печатан през 1936 г. във в. „Брод“

— Какъв е поводът за написването му?

* Публикуваният откъс е част от литературната анкета с Крум Григоров.

— Поводът беше една случка с мъж и жена, които сутринта бяха отишли отгъткъ границата, за да обработват нивата си. Тогава се позволяваше да се обработват имотите, останали от другата страна на браздата, ако имаш документ, наречен „прелезница“. Та тези мъж и жена, въпреки че имат „прелезница“, вечерта не се връщат у дома си. Дядото и бабата заедно с внучето ги чакат дълго, но от тях ни вест, ни кост. Аз познавах живота на крайграничното население, защото и моето родно село не е далеч от браздата. Много пъти бях слушал за загребени овце или говеда, за прекарани и продадени от конекрадци коне, за престрелки по постове. Бях ходил на събор в местността „Славчето“, където ставаше свиждане на роднини от двете страни. А понякога не се постигаше съгласие между властите и хората се гледаха през граничната бразда със сълзи на очи. Това караше младежката ми душа да негодува, дори у мене се зароди един протест против всякакви граници. Да могат хората свободно да си общуват, защото не виждах никаква разлика нито в облеклото, нито в обичаите им. Разбира се, това е било наивна мечта, защото границите си съществуват и до ден днешен. . .

Този разказ даде името на книгата ми „Границата“ — сборник разкази, който излезе през 1939 г.

— Между „Слънчев глад“ и този сборник има огромен скок — почти невероятен за четири години. Като че ли авторите на тези книги нямат нищо общо помежду си. И според мен фактически това е първата ти книга — като социална зрелост, та дори и като художествено постижение, въпреки че в много от разказите не е преодоляна очерковостта.

Но да се върнем към разказа „Границата“. Имаше ли някакви „перипетии“ около отпечатването му — все пак неговата идея е била в разрез с официалната политика на държавата?

— Слава богу, нито аз, нито редакторът имаше никакви неприятности. Предадох го на Людмил Стоянов, който редактираше в „Брод“. Той ме прие с известно недоверие, за пръв път ме виждаше. Като прочете разказа ми, недоверието като че се стопи.

Каза ми, че в следващия брой ще излезе. Разказът беше поместен на първа страница, в подлистник. Радостта ми беше безкрайна. . . Радвах се не само за това, че излиза в такъв вестник, чийто главен редактор е видният писател-антифашист Людмил Стоянов, но и че откриваше пред мене оптимистични перспективи. Инак може би щях да тъпча на едно място. . . Защото все още бях в процес на опитване.

— А какво ти даде Петърч като атмосфера, като извор на сюжети, дори като бит?

— Петърч беше голямо село в сравнение с моето, разположено между реките Блато и Сливница, сред плодородното Софийско поле. Живял съм последователно у трима хазан: Григор Стойчков — среден земеделски стопанин, Тодор Величков — минаваше за заможен, имаше пет-шест крави монтофонки, стотина овце, мляко издояваха толкова много, че, както се казва, да се къпеш в него. Обаче стопаните почти не ядеха мляко, а го носеха на мандрата — срещу заплащане. Жената на Тодор Величков — Руса, месеше много вкусен хляб, какъвто в нашия край нямаше. Но най-колеритна беше третата ми хазайка — Лена. Мъжът ѝ се казваше Сандо. Те бяха маломислени. Бай Сандо беше майстор-строител, мераклия човек и си беше построил за тогава хубава двуетажна къща. Хазайката ме гледаше като син. Тя се гордееше, че в къщата им квартирува даскал. Наемът ми беше сравнително нисък и включваше пране, храна и дребни услуги. Посред нощ да я пратех някъде, веднага отиваше. Имаше слабост да сватосва. Аз бях на 25-годишен младеж-ерген и постоянно ми говореше, че трябва да се ожени и посочваше някоя мома. „Вземи си, казва, Бона с трактора, ти ще си учиш децата, тя ще ти гледа имота, хайр да видиш.“ Бащата на Бона имаше трактор. Устата ѝ не спираше: „А, я те знам тебе. . . Ти си по ученияте. . . Щом искаш учена, ей ти на попа от Храбърско черката — Лилето. . . Ние сме роднини. . . Ще ги покаян с майка ѝ да я видиш някога. . . И наистина. Какво беше изумлението ми, когато една сутрин хазайката ме повика да видя попадията и дъщеря ѝ.

— Как мина сгледата?

— Нищо не стана. Момичето беше ученичка в шести клас на гимназията, свенливо, дума не продумва. Беше много хубаво. Поразходихме се до сред село всичките и с това приключи запознанството ни. Хазайката доведе и една мома от Сливница, завършила гимназия, значи с образование за онова време, но беше грубовата на външност и не ми хареса. Тя също беше род-

нина на хазайката. И така — цели шест години, докато ѝ бях квартирант, не можа да ме ожени въпреки мераците ѝ. Тя беше сватовница по „призвание“.

— Вероятно разказите „Бюро за женитби“ (в. Заря), „Моята хазайка“ (в. Нова камбана), „Лена“, печатан в „Литературен фронт“ по случай годишнината на Ленин, са „взели“ доста черти от тази жена, която е послужила като прототип на главните героини.

— Вярно. Но повече място съм ѝ отделил в четвъртата книга от поредицата автобиографични повести — „Раздолчани“. И съвсем естествено. Зашото това е книга, в чиято тъкан са залегнали преживяванията на главния герой в Петърч, изобразен е животът на неговите селяни и интелигенция в края на 30-те и началото на 40-те години. Когато отидох там да учителствувам през есента на 1934 г., ме поразих доста по-голямото класово разслоение сред селяните в сравнение с моите земяци. У нас заможни бяха ония, които се изхранваха със собствено жито, те бяха малцина, повечето хора бяха като нас, купуваха хляба. Богати бяха търговците на добитък, кръчмарите. В Петърч имаше действително богати хора, които притежаваха по много плодородна земя. Виден Белото куче, Милуш Младенов от съседното село Маслово имаша по над хиляда декара земя, част от която напояваха.

— Откъде идва този прякор Белото куче?

— Виден беше омразен за хората и когато някой го подкачеше нещо, оня се озъбваше и помахваше с тояжката си: „Недей нападай Белото куче, че нищо не знаеш.“ Сам си беше сложил прякора. Искан е вероятно с него да всява почит и страх. Когато умря Белото куче, на другия ден след погребението някой го беше измъкнал от гроба и му беше извадил очите — на мястото на дупките беше сложил по една монета, за да може да си гледа все пари на нян свят.

— Страшно е било народното отмъщение.

— А Милуш Младенов пък освен хилядата декара земя притежаваше и маслوبيна в Пирот. Ходеше в най-скъпо и модно облекло.

Имаше и чорбаджии, чиито дъщери бяха звършили чуждестранни колежи.

Средните селяни имаша от сто до двеста декара плодородна земя — тлъст чернозем, не скендерии, както е в моето родно село. Разбира се, имаше и малоимотни, които работеха земята на чорбаджиите на изпoлица.

— А каква беше петърчката интелигенция?

— Местната интелигенция беше малко — пет-шест души учители, студенти. Правеше ми впечатление, че такова голямо и богато село, близо до София, имаше малко „учени“ хора. Докато в Трекляно имаше почти от всяка къща по един-двама учители. Може би една от причините е именно богатата земя, която закрепостяваше хората. В моя край, каквото произвеждаха селяните, си го ядеха — дори и да имаша за продан, нямаше търговци в това затънено място. Тук и бедните селяни произвеждаха за пазара. Така си и обяснявам донякъде факта, че почти всичките ми ученици бяха добри математици — от пет-шест годишна възраст те пресмятаха яйцата в левчета.

Интелигенцията се състоеше предимно от пришелци — десетина души учители, лекар, ветеринар, кмет и секретар-бирник. След преврата от 1934 г. кметовете се назначаваха отвън, с висше образование. Това се отнасяше, разбира се, за по-големите села. Но тук имаше много будни и прогресивни младежи. С тях устройвахме вечеринки, четения, беседи. Изборите винаги се печелеха от земеделците и комунистите в единна листа. Това въселяваше властта, която интeрнира Иван Мирски и Илия Милев в концлагера Еникьой. Но и то не помогна. Иван Мирски беше студент и директор на кооперацията, а Илия Милев — уволнен учител.

— Кой произведение написа, докато беше в Петърч?

— „Границата“ и „Бразди из чернозема“.

— Въпреки че са писани в Петърч, сюжетите на повечето разкази, влезли в тези сборници, са преди всичко из Кюстендилското Краище. Изглежда, и в този случай важи правилото, че дори когато пише за своята съвременност, необходима е известна дистанция от време, за да може писателят да огледа нещата, да ги осмисли по-добре, да ги обобщи. Зашото всички житейски явления имат своя „втори план“.

В този ранен период от своето развитие ти си чел много, както сам казваш, но донякъде безразборно. Все пак имало е несъмнено автори, които са били по-близки до твоята вътрешна нагласа, други са ти били по-чужди. Макар че човек се учи и от ония, които не му допадат.

— Така е. Още като ученик в гимназията в ръцете ми попаднаха „Детство“, „Оношество“ и „Младост“ на Толстой. Преди това бях чел, струва ми се, неговата повест „Хаджи Мурат“, която ми хареса много. Но да си призная, след прочитането на автобиографичните му произведения като че се изплаших и от мене се изпариха всички пориви и мечти за писане. Разбрах, че той е бил гледан от разни бавачки, учили са го учители на чужди езици и на пиано, а аз до тази възраст не бях виждал такъв музикален инструмент и не бях дори чувал името му. Моя милост още като петгодишен пасох нашия кон Ричко, който така ме ритна, та ми се разклатиха предните зъби, а волът Гальо разцели предната ми устна с рогата си и раната ми дълго не можа да зарасне. Къде е едното, къде — другото.

Но ето че ми дойде на помощ Горки. В „Детство“ аз видях себе си, макар да се различаваше в подробностите моето детство от неговото. С голяма жажда прочетох „Сред хората“ и „Моите университети“. Тези книги като че отприщиха нещо у мене, което досега е било задържано с някаква преграда. И започнах да изплуват образи, които бяха се таили в съзнанието ми и само от време-навреме се мяркаха пред погледа ми. Изпъкна високата, малко приведена фигура на баща ми, виждах го как, превил се о две, шие дрехите на нашенци, откъм градинката дотичваше майка ми, мъничка, изправена, чевърста като момиче. Задаваше се дядо, кисел, смръщен, попоглежда с едното око и с ироничен тон се обръща с нов прякор към някой съсед или по-далечен съселанин. Явяваха се и образите на други бедни, но добри хора, работливи и гостоприемни, или пък разни властици — стражари, кметове, попове, кръчмари, училищни инспектори, селски чорбаджии, предприемачи и драгомани, които водеха цели групи на жътва по Софийско, или пък на гурбет като строители по градове и села. . . Така се родиха по-късно моите автобиографични разкази и повести.

— Значи може да се каже, че Горки те е подтикнал да ги напишеш.

— В известен смисъл, да. Защото дотогава аз като че ли не виждах нищо интересно в моето детство. Кого ли ще интересува, мислех си, животът на едно дете, родено в село, захвърлено край границата, забравено от всички — село на измършавели, дрипави селяни, подивели от сиромашия и от непрестанен, непосилен труд и борба с природните стихии? А се оказа, че се намерил човек, дето да опише своя живот, който е бил по-див и от моя. И то така възлуващо, така художествено, че изпитах наслада от прочетеното, такава, каквато изпитвах, когато четях произведенията на великите руски класици. Всичко това ме наведе на мисълта да се опитам да напиша нещо из живота на нашето семейство, на роднините и близките, на бащините ми клиенти, които си вземаха дрехите без пари, а в неговата кесия я се мернеше някоя пара, я не.

Повестта „Майка“ на Горки ми се струваше, че е писана за майка ми и по-малкия ми брат. Виках си, че хората се различават, но си и приличат, макар да ги дели такова далечно разстояние. . .

— Почитта ти към Горки е намерила израз в статията „М. Горки и неговото детство“, написана по случай смъртта на писателя, излязла във в. „Заря“, 1936 г.

— За смъртта на Горки научих в кафене „Средец“, където се събираха прогресивни писатели, като Тодор Павлов, Людмил Стоянов, Ангел Тодоров, Никола Ланков, Марко Марчевски и др. То се намирало на ул. „Иван Вазов“, срещу Народния театър. Сега там е Клуб на бойците против фашизма. Казаха ми, че се подготвя литературен лист за Максим Горки. Веднага ми дойде на ум да напиша нещо за „Детство“, но се оказа, че съм научил късно и материалите за този лист вече са дадени в печатницата. Така не можах да участвам в него. И затова дадох моята статия, струва ми се, на Славчо Васев, тогавашния зам.-главен редактор на „Заря“.

— Ти никога не си бил кабинетен писател, а и общественик. Това личи и от заглавията на статиите, които си написал в този период: „Писателят като възпитател“, „Селото и нашият писател“, „Народният учител в миналото и днес“, „Как е отразено селото в българската литература“, „Българската книга и писателят“, „Писател и учител“.

— Тогава си се проявявал и като рецензент. През 1936 г. публикуваш в ЛИК, бр. 35, г. II, рецензия за сборника на Г. Караславов „Имот“.

— Лично с Караславов се запознах доста по-късно. Рецензията беше положителна.

— Как влезе в литературните среди, спомняш ли си конкретна случка?

— Отидох една вечер в читалище „Христо Ботев“ и библиотекарят ме представи на Иван Руж. Това, струва ми се, беше през 1936 г. Той беше младеж като мене, но роговите очила му придаваха „професорски“ вид. Изтригнах, като разбрах, че е критик. Иван Руж си спомни, че чел разказа ми „Границата“. Аз вдигнах рамене малко сконфузено. Той ме въведе в нелегалния литературен кръжок „Христо Смирненски“.

— Кои писатели членуваха в тоя кръжок и каква беше неговата платформа?

— Членове на кръжока „Христо Смирненски“ бяха прогресивни младежи — начеващи писатели. Там се запознах с Челкаш, Павел Вежинов, Камен Калчев, Андрей Гуляшки, Иван Мартинов, Арманд Барух, Хаим Бенадов и др. За мене като човек от провинцията беше доста трудно да присъствавам на всички сбирки. Но си спомням особено добре една: в дома на Емил Манов, на ул. „Раковски“, отгътък бул. „Сливница“. Тогава Камен Калчев прочете доклад за новия художествен реализъм. В кръжока се сприятелих с Челкаш, доверих му се и му занесох два разказа, които не бяха печатани. Следната събота се видяхме отново. Той беше прочел разказите, беше подчертал някои места с червен молив. Каза ми, че в такъв вид не са за печат.

По същото време сътрудничех вече по-активно на „Заря“, на „Страници“, „Трибуна“ ... Главният редактор на „Заря“ Кръстьо Стачев ме поощряваше и винаги ми сочеше за пример Елин Пелин и Чехов. Там се запознах и със Славчо Васев и Лозан Стрелков. Много се зарадвах, като разбрах, че вестникът имаше редактор от нашия край — майката на Славчо Васев е от нашето село.

— С Ангел Тодоров сте стари приятели. Дори сте написали няколко разказа „в съдружие“.

— Да, тогава беше на мода да се пишат разкази от двама души. Не че литературата не познава и по-рано подобни случаи. Братя Гонкур например или Братя Грим. Но, както казах, тогава това беше особено модно — литературни двойки и дори тройки никнеха като гъби след дъжд. Ние специално искахме да образуваме двойка като Илф и Петров. Впрочем нека почна отначало. С Ангел Тодоров се запознахме на бул. „Цар Освободител“. В негово лице намерих един искрен и честен приятел. Той държеше адвокатска кантора в Кооперативния дом на бул. „Витоша“ заедно с адвоката-комунист Цветковски, който след Девети септември беше председател на Върховния съд. Ангел Тодоров даде обявление във в. „Час“, че търси съдружник за колективно писане на хумористични разкази. Аз му предложих сътрудничеството си и той прие. Уговорихме се, като дойда в столицата — събота подир обед или неделя сутрин, да му се обаждам в кантората. Понякога си определяхме среща и в кафене „Средец“.

— Как потръгна самото писане?

— Ами обмисляхме първо сюжета, след това един от нас пишеше разказа, като съчинявахме заедно изречение по изречение. Така написяхме няколко разказа за в. „Заря“ („Въшката“, „Пари“) и за хумористичния вестник „Хоровод“ („Приемни часове“, „В кръчмата“) и др.

— Спомняш ли си някои сюжети за разкази, които са „твои“?

— Да, разбира се. Интересен е поводът, по който се роди разказът ни „Въшката“. Веднъж отидох при участъковия лекар. Бях се простудил и имах висока температура. Вътре заварих кметицата с момиченцето ѝ. Кметицата беше фърфълак жена, имаше вид на девойче. Беше натъкмена с модна рокля, с чортови обувки с тънки токчета. С непрестанното си бърбене приличаше на разкрасено врабче, което все си чирика... Детето, измито, чистичко облечено, поглеждаше ту лекаря, ту мене. Прието е при лекаря да не влиза трети човек, но той беше привършил прегледа, вратата беше полуотворена и сам ми кимна да не чакам. Любопитството на кметицата беше толкова голямо, че не си излезе веднага. И така станах ням свидетел как една въшка свободно се движеше по челото ѝ. До едно време наблюдавах гадината и гледах да запrikaзвам лекаря, защото ако той я зърне, може би няма да задържи смеха си и ще настане конфузия.

Случката не излизаше от главата ми. Без да искам, някои черти се притуряха, усещах че се ражда нещо като фийлтон ли, разказ ли, не можех да го определя. Когато се видяхме с Ангел Тодоров, той ме попита с някаква особена, закачлива усмивка: „Има ли в торбичката поне трохи, ако не цял хляб?“

Разказах му случката с кметницата и той веднага отсече, че става за разказ. Ще осмеем една суетна жена — вика — нагласена и наперена, на която въшката ѝ се отплаща.

— Излиза на напомаденото и напудрено чело и пет пари не дава за своята „стопанка“.

— Да, направо ѝ се полигравя и като че ли казва на хората: „Ето, това е тя...“ Впрочем имаше и още един, съвсем външен повод да използваме като сюжет на разказа тази случка. Това беше изпълнението на „Бълха“ от Мусорски, което чух по радиото в Петърч.

Та с Ангел седнахме да пишем разказа. Беше неделя ден преди обед, в кантората нямаше никой освен нас. Заклучихме вратата за всеки случай. Ангел беше намерил листа от един бракуван тефтер, прегъна ги на по-малки и се надвеси над бюрото с молив в ръка. Решихме той да пише — като по-обягрян хуморист. Написваше едно изречение, след това обмисляхме следващото. Не вървяхме точно, според както беше станала случката, а гледахме да бъде някак по-завъртяно. Писането вървеше добре. Прочетохме разказа, всеки направи поправки, поизгладихме го. Накрая аз го прочетох на глас.

— За да проверите как звучи?

— Да, и останахме доволни. Решихме Ангел да го занесе на другия ден в редакцията на в. „Заря“. И само след няколко дни на трета страница излезе под заглавие „Въшката“ — разказ от А. Тодоров и Кр. Григоров. Така се бяхме договорили.

— Докога продължи вашето „съдружие“?

— Не си спомням точно, но написахме колективно само няколко разказа и направихме един превод на Дикенс — чрез руски.

— Защо според тебе това съдружие не можа да просъществува по-дълго?

— Работата вървеше трудно, защото дотогава аз бях живял на село, а той повече в града. При това аз живеях в Петърч и ми беше трудно да идвам редовно. А и властта започна да интернира някои писатели, да ги малтретира в Дирекция на полицията. Ангел беше пратен в черните роти, аз бях арестуван във връзка с конспирацията на брат ми и така прекъснахме колективното писане. То беше един епизод от живота ни и творческата ни дейност.

— Зная, че си се познавал и с Валцаров. Къде сте се срещнали за пръв път? Спомняш ли си кой ви запозна и при какви обстоятелства?

— В кафене „Средец“ се запознахме, не помня точно как. Много пъти сме седели на една маса с него. Обичах да чете всяко свое ново стихотворение пред приятели — на чаша кафе или вино. Веднъж бяхме в аперитива „Черната котка“ на площад Славейков — това съм го описал в „Дз уловиш видението“. В компанията, струва ми се, беше и Богомил Райнов.

— И аз си спомням този епизод от книгата, за това как Валцаров не издържал, запитил бутилката и опръскал офицера.

— Поръчахме си бутилка вино. Валцаров извади лист хартия, на който беше написано стихотворението „История“ и започна да чете. На отсрещната маса бяха седнали офицер и натруфена дама и се лигавеха. Валцаров изведнъж спря четенето, хвана гърлото на бутилката и я запрати в стената. Белият кител на офицера беше опръскан с вино. Докато се разбере как во става, угасихме електричеството, измъкнахме се на площада и се смесихме с множеството.

— Произходът ти — влиянието на чичо ти Атанас, — учител-комунист, който ти поръчвал да пренасяш комунистически вестници от Трекляно до вашето село още като ученик в гимназията, мизерията, дългото ти учителствование по селата, където ежегодно си се сблъсквал със социална неправда, членуването на чичо Раденко в РМС — като ученик в Държавната печатница, — всичко това отрано е „предопределило“ мирогледа ти. Естествено ти си търсил и сред писателите и учителите хора, които са ти идейно близки. Имало ли е в този, по-ранен период — втората половина на 30-те години, някоя по-крупна обществена проява, в която си взел участие?

— Вземах дейно участие в учителската профопозиция — нелегален опозиционен профсъюз, който се противопоставяше на политиката на фашистката власт. Официалният профсъюз

се ръководеше от проф. Консулов — по професия биолог. Той беше расист. Профсъюзът щеше да има конгрес през юли 1938 г. В Сливница на околйско учителско събрание трябваше да се избере делегат за конгреса. За официален делегат беше предвиден учител-фашист, името му не помня. За целта беше дошъл членът на управителния съвет на просветния съюз — Лука Епитропов — учител в София.

Група прогресивни учители се събрахме в Сливнишката прогимназия, чиято директорка беше прогресивната учителка Люба Пеева. Там решихме да противопоставим наш кандидат. Спряха се на мене. Напечатахме на пишеща машина листата. Властта беше надушила, че проф-опозицията предлага свой кандидат. На официалното събрание присъствуваше командирът на полка полковник Монеv, с прозвището „Черния“, защото дерибействуваше, а наскоро преди Девети септември без съд беше разстрелял тринадесет войничета. Вечерта ме викнаха Епитропов и Монеv във Военния клуб и ме черпиха богато, за да ме увещават да се откажа от делегатството. Но аз не се съгласих. На другия ден се произведе изборът. Официалният делегат получи само 6 гласа, а аз 153. И бях избран.

— А как мина самият конгрес?

— Да си довърша мисълта. След избора отново ме викнаха полковник Монеv и Лука Епитропов. Да ме уговорят да следвам официалната линия на конгреса или най-малкото да си мълча. В навечерието на конгреса издирих опозиционните делегати, които се оказаха 15 от всичко 400—500 души, половината от които не избрани, а назначени. Събрахме се в къщата на Иван Пастухов, известен историк, автор на гимназиалните учебници.

— Има ли някаква роднинска връзка със социалдемократа Кръстьо Пастухов?

— Мисля някакъв братовчед. Имаше решение на нелегалния ЦК на партията да се действа в единен фронт — комунисти, земеделци, социалдемократи. На това събрание се размениха мисли кой по какъв въпрос да се изкаже. На конгреса, след доклада на проф. Консулов, никой от опозиционните делегати не взе думата — вътре беше пълно с полицейски агенти и с бивши „величия“ като проф. Александър Цанков и Никола Мушанов.

— Побояли са се.

— Аз обаче се реших.

— В какъв дух беше изказването ти?

— Говорих за възрожденските и демократичните традиции на нашето образование и критикувах доклада на проф. Консулов.

— Какъв беше докладът?

— За ограничаване на образованието, за да могат да се учат само „най-надарените“, които според него идват от столичния елит.

— Ами ако надарените са от село?

— Той не си задаваше, изглежда, този въпрос — беше категорично против образованието на селските деца. Тяхното място е при земята и добитъка. Да я обработват по най-първобитен начин, както си е било от векове.

— Такава политика е била много удобна за тогавашната власт.

— Не ще и питане. Запазва се съсловният характер на обществото. Иначе държавата трябва да се главоболи, да открива училища в паланки и махали, да подготвя учители, пък и образованието създава потребности — духовни и всякакви, които трябва да бъдат задоволени.

— Впрочем как протече самият конгрес?

— Спомням си, че по време на моето изказване Консулов на два пъти ме апострофира. „Колегата ми мирише на червено, на нещо болшевишко.“ Изведнъж двама мъжаги се втурнаха на сцената и ме смъкнаха насилствено от трибуната. В този момент от задните редници изръкопляскаха в знак на одобрение на моята реч и протестираха с тропане на крака за това, че ми е отнета думата.

— Това събитие как беше отразено в печата?

— Сравнително подробно.¹ На конгреса присъствуваше прогресивният журналист от в. „Заря“ Теньо Стоянов. На другия ден във в. „Заря“, в „Зора“, а вероятно и в

¹ „Заря“ и „Зора“ например отразяват конгреса в два последователни броя — от 19 и 20 юли 1938 г.

други вестници беше отразено моето изказване, а на другите изказали се по доклада на проф. Консулов бяха съобщени само имената. Ръководството на официалния профсъюз беше въбесено от това, че е поместена част от изказването ми, тъй като беше в разрез с демагогските обещания на професора.

— Ангел Тодоров споделя по този повод, че още на другия ден реакционната преса много язвително и грубо атакувала „дръзкия учител“, докато лявата квалифицирала словото ти като подвиг.

— Така беше. В дневния ред на конгреса имаше точка, която разглеждаше списването на официалното списание „Просвета“ и вестник „Просветно единство“ — издания на Просветния съюз. Исках да взема думата и по тази точка, но не ми дадоха възможност да се изкажа.

— Имаше ли след това допълнителни санкции срещу тебе?

— Точно тогава — не. Но след конгреса, на околийски събрания, пред учителите в цялата страна, официални представители на просветния съюз анатемосваха моето изказване и говореха за „сливнишкия делегат“ като за болшевишки агент. По-късно, през 1942 г., във връзка с минаването в нелегалност на Раденко, бях уволнен и изпратен да учителствувам в с. Заганица, Царибродско. Но се записах студент в Свободния университет и това ми даде възможност да напусна.

— Това е школата на живота, на борбата. А в литературата?

— Освен срещите ми с класиците, които вземах предимно от библиотеката на читалище „Хр. Ботев“, четях и нашумелите по това време големи писатели — реалисти от западната литература, като Хайнрих и Томас Ман, Джон Голсуърти, Съмърсет Моъм, Ъптон Синклер, Стефан Цвайг, Ерих-Мария Ремарк, Ромен Ролан. . .

— А как се запозна със съветската литература?

— Изпитах истинско шастие, когато попаднах в ръцете ми книги от съветски автори. „Разгром“ на Фадеев, „Пимент“ на Гладков, „Ден втори“ на Еренбург, „Тихият Дон“ на Шолохов. Цяла нощ четох в Петърч „Разораната целина“, докато я завърших на разсъмване. Въпреки че съветската власт беше победила, учуди ме яростната съпротива на кулаците и техните оръдия. . . Ние нямаме помешчици, мислех си, но кулаци дал господ, а бедни селяни, колкото пеш. В моето село Соте Антанашки главяваше децата си, шом се изправят на крака, за ратаи на чорбаджиите да им пасат добитъка. „Разораната целина“ ми направи такова силно впечатление, че аз написах рецензия за нея във в. „Заря“ през 1936 г. Оприличавах някои от положителните герои в книгата си с Иван Мирски — каснера на селската кооперация, с Илия Милев — уволнения учител-комунист, даже бях съзрял у един смешник на име Фико самия дядо Шукар. . .

— От сегашна гледна точка тази рецензия звучи наивно — особено в професионално отношение. Човек има чувството, че отбелязваш по-второстепенни неща, а същността ти убягва. Но ми направи впечатление, че ти споменаваш за „новия художествен реализъм“, както тогава, по цензорни съображения, сте наричали социалистическия реализъм, като метод в творчеството на Шолохов и това вече говори за самостоятелност в гражданската позиция, дори за смелост.

— Тази рецензия е описателна и констативна — не разглежда проблемите по същество не толкова поради неумение, колкото поради желанието ми да не привличам вниманието на официалната преса и преди всичко на цензурата. И все пак, мисля, тя изигра на времето си положителна роля, тъй като отбелязва в печата едно класическо произведение на социалистическия реализъм, който нашите прогресивни писатели трябваше първа да усвояват.

— Несъмнено. А как си набавяше съветска литература през времето на фашистката цензура?

— По разни начини, най-вече нелегално. Стоян Стоименов — сега член на Ревизионната комисия на ЦК на БКП — държеше книжарница „Нов свят“ и издаваше комунистически книги. Тя се намираше на ул. „Екзарх Йосиф“ 37. За тази си дейност той беше многократно арестуван и интерниран в лагера Енхйой. Той е роден в с. Ресен, Кюстендилско — значи земляци. Сприятелихме се и често посещавах книжарницата му. Купувах си всяка нова книга, а когато нямях пари, я получавах безплатно, срещу кратка рецензия.

През ваканциите донасяше съветски книги и Раденко — спомням си, че той донесе „Майка“ на Горки. По това време беше на работа в книжната фабрика на Горнобаски път — преносвач на бали. Донасяли често книги за претопяване. Веднъж от един разкъсан пакет го погледнало името на Горки. Той измъкнал светкавично книгата и я скрил. Така я беше спасил от претопяване и след като сам я беше прочел, я донесе на село. Ние я разпространявахме между посьбугените младежи и девойки.

— Ти смяташ за пръв разказа си „Границата“, печатан във в. „Брод“. Той дава име то и на „първата“ ти книга, излязла през 1939 г. В този период сътрудничиш активно на левия и комунистическия печат — вестниците „Страница“, „Литературен глас“, „Глобус“, „Час“, „Нова камбана“, „Хоровод“, „Заря“, „Светлоструй“, „Завой“ и мн. др. Разказите от първата ти книга „Границата“, пък и въобще разказите, които печаташ през този период, имат една основна тема, поставят един главен въпрос: немотията, недостига на хляб в селските семейства, борбата с глада, безработицата. Тези разказчета, макар и наивни, но чистосърдечни, показват живо обществено чувство. Някои, като „Бомбата“, „Срещу Коледа“, дават вече надежди за едно бъдещо развитие на белетриста. И в тях е силен автобиографичният момент. Впрочем проблемът за автобиографизма — в един по-широк смисъл — като житейска съдба, която сама е извор на теми и сюжети за писателя, днес е особено актуален.

— За съвременния етап от развитието на нашата литература, когато тя все повече се превръща в самопознание, това е естествено. Но според мен то е още по-естествено при един сравнително млад човек, който няма кой знае какъв житейски опит. Макар че в моите произведения — дори в конкретния смисъл на думата — автобиографизмът придобива особено значение.

— Автобиографизмът по-късно се превръща за тебе в творческа съдба. И макар че ранните ти автобиографични разкази не са произведения на „равносметката“ (както ги нарече Св. Игов в статията си във в. „Лит. фронт“, 23. III. 1978 г.) на изминатия жизнен и творчески път, в твоя „малък“ свят се оглеждат проблемите на „големия“ свят, пречупени през призмата на детето, на ученика, на младия селски учител. Струва ми се, че ти се родееш с онова днешно поколение млади писатели, които създадоха т. нар. „инфантилна проза“. Лично аз смятам, че названието „инфантилна“ е неточно и дори невярно — то омаловажава и олекотява създаденото.

— Не съм съгласен. Повечето от тях, когато започнаха да пишат, бяха по на 23—24 години, имаха, общо взето, по-бедна трудова биография и произведенията им са по-камерни откъм социални конфликти.

— Въпреки трудностите ти продължаваш да пишеш и след две години — през 1941 г., се появява книгата „Бразди на чернозема“. Разкази като „Бичагата“, „Дядо ми“, „Занаят“, влезли в този сборник, вече показват определена творческа физиономия. . . Последните два са „автобиографични“ и те разкриват като „суров и точен реалист, като белетрист с остро зрение за детайла“ (Александър Спиридонов). Този критик пише, че ти си от онези автори, които използват монологичната форма в белетристиката, без да затъват в досаден и повърхностен автобиографизъм. В това отношение той вижда у тебе пример за майсторско използване на една модерна белетристична форма. И тук, в тези най-ранни разкази, прави впечатление умението ти да разказваш простищо и безизкуствено, топло и задушевно за преживяното. Това, което впоследствие те характеризира като разказвач, особено в „автобиографичната“ тетралогия. Лично аз приемам автобиографизма на тетралогията по-скоро като една литературна условност, като особеност на авторския маниер и в това отношение съм съгласна с Ал. Спиридонов. Нещо повече. Мисля, че много критици, които определят повестите от цикъла „Сред народа“ (такова едно заглавие е напълно уместно) като „споменна“ литература, стесняват прекалено много тяхното художествено значение и ги причисляват неоснователно към мемоарната проза.

— Напълно си права. И аз съм на същото мнение.

— В „Занаят“ се появява образът на Кунето, който е не само отличен ученик, паметлив декламатор, но и с усърдие учи терзия при баща си. Това е един от първите разкази, в който се среща с този светъл образ, превърнал се по-късно в тетралогията в главен герой,

в свързващо звено между отделните повести „Моето детство“, „Гимназист“, „Сред народа“ и „Раздолчани“. Ние проследяваме неговото израстване като един истински възрожденски просветител, който учи малки и големи не само на четмо и писмо, но и на комунизъм.

Но тук се срещаме и с един от постоянните герои в „Моето детство“ — със селския терзия Гиго, който от тъмно до тъмно си вади очите с иглата, за да изхрани многолюдното семейство. „Занаят“ започва така: „Сутрин, шом отворех очи, виждах баша си лепнал шигара на долната си устна да разкроява сая или беневерици. Висок, слаб, с черни засукани мустаци, той смукаше от шигарата, кашляше се и подвикваше: — Хайде, Куве, успал си се. Хайде, че сега ще викнат децата . . .“

В сборника е включен и разказът „Дядо ми“, в който са направени първите наброски на този селски присмехулик — майстор на остроумни прякори, у когото чувството за социална справедливост, класовото чувство е така живо, че веднага крива чорбаджията Геле с прякора Въртоглавото куче, а когато оня връхлети в двора му да се кара заради това, че чуждо пише е прехвъркнало в нивата му, дядо Заре изниква откъм кошарата ни лук ял, ни лук мирисал и започва да се оправдава с някое от децата. Този присмехулен старец наред с образите на Кунето и на башата е един от най-колоритните в „Моето детство“. Значи още в този най-ранен период нещо те е подтиквало към „автобиографична“ проза.

— Несъмнено. Но за това си давам сметка едва сега. Тогава то е било неосъзнато. В началото на 40-те години продължавах да живея в Петърч, макар всяка събота и неделя да идвах в София. Пиших доста разкази из селския живот, но съм убеден, че още тогава „автобиографичният“, изглежда, стана моя творческа съдба — за каквото и да мислех, каквито и други герои да се въртях в главата ми, от време на време ме навестяваха моите родители, съседи, близки роднини и аз написвах по няколко разказа за тях, чийто живот лягаше в основата на сюжета. Тези разкази, обогатени с ново художествено съдържание, легнаха в основата на автобиографичната поредица повести. Впрочем през 1942 г. се запознах с майка ти, по-късно се оженихме, аз се преместих да живея в столицата, напуснах даскалъка. Животът ми се промени — налегнаха ме нови грижи, вече за изхранване на собственото ми семейство. Особено по време на бомбардировките и евакуацията аз почти престанах да пиша.

— Да, наистина. През 1942 и 1943 г. ти си написал само няколко разказа.

— Тогава аз бях зает предимно с уреждането на някои битови въпроси — жилище, работа. През февруари 1942 г. моят приятел — журналистът Асен Георгиев, който заради комунистическите си убеждения беше непрекъснато преследван от полицията, ни запозна с майка ти в кафене „Средец“. Тя работеше в кооперация „Напред“. Харесавме се — срещаме се, когато идвах в София от Петърч. Тогава аз все още учителствувах там. Оженихме се на 12. VII. 1942 г. Ние не можахме да се почувствуваме като младоженци — не само поради недоимъка, но и поради това, че преди да се оженим, Раденко беше заловен, на процеса беше осъден на смърт — с две смъртни присъди, но беше успял да избяга от полицейската болница и полицията го търсеше усилено под дърво и къмък. В Петърч ми правиха обиск и при обиска намериха у мене нейния телефон от магазина. По-късно ти ми каза, че и у нея правили обиск. И като женени вече, полицията ни следеше непрекъснато.

Елена Григорова: Когато ми правиха обиск, не можех да допусна, че Раденко е избягал. Мислех си да не е някой провал с другарите, с които работехме по продоволствието на нелегални. По това време кооперация „Напред“ се ръководеше от социалдемократи и в нея и нейните магазини намираха работа прогресивни младежи. Тогава се бях свързала с моя съселянин Атанас Гълъбов Ленков, впоследствие убит като нелегален, а също така и с Илия Иванов Пешев, разстрелян като нелегален през 1943 г. С Илия в продължение на три години (1938—1941) укривахме в мазето на магазина на пресечката на ул. „Ботев“ и „Парчевич“ циклостил, с който той печаташе нелегални материали, които аз разнасях.

Крум Григоров: След като се оженихме, няхаме квартира. Отидохме под наем в квартал „Тригълника“ у роднини на баджанака ми. Но почти веднага при нас дойде да живее сестра ми от село и хазайте ни изгониха. След това отидохме на ул. „Беласица“, в едно мазе, което беше дванайсет стъпала под земята. Мисля, че хазайнът беше комисционер на шевни машини. През юли треперехме от студ. Обстановката ни беше мизерна — имахме полчка за кухнен-

ски съдове в антрето, за бюфет ни служеше един празен сандък за захар — там си държехме хляба. По-късно, когато ти се роди, уплетох ти собственоръчно кош. Наскоро след това баба ти Васа ни намери квартира близо до тях — на ул. „Козлодуй“ 150, в паянтовата къща на Христо Дойчинов. Коминът пушеше непрекъснато и всяка неделя се качвах на покрива — да го чистя. Даже веднъж, в една буря, падна западната страна на къщата, та я зидахме наново.

В двора на Христо Дойнов и в съседните живееха агенти. След процеса с Раденко неотстъпно ме следяха. Особено единият от тях беше много старателен. Където и да мръдна, той ми напомняше за себе си. „Здрасти, даскале!“ — подвикваше ми той.

— След като напусна даскалъка, какви професии смени?

— Като комунист през 1942 г. бях изпратен да учителствувам в с. Заганица, Царибродско. Тогава това село се намирал в т. нар. „окупирани територии“. По същото време се записах студент в Свободния университет и това ми помогна да напусна селото и да си потърся работа в София. Чичо ти Евтим (неговият баджанак — бел. м.) работеше в Ючбунарска популярна банка, чийто управителен съвет се състоеше от социалдемократи. Димитър Нейков — председател, след 9. IX. 1944 г. министър на търговията, Иван Манев — юрисконсулт, след Девети септември министър на финансите, Георги Попов — след Девети септември министър на горите. След обединението на комунисти и социалдемократи те станаха членове на Българската работническа партия — комунисти.

Пред своите шефове Евтим ме представи за социалдемократ и ме назначиха сравнително бързо. Станах съдебен информатор. Службата ми даваше възможност да бъда в контакт с хората.

По време на бомбардировките — след 10. I. 1944 г. — банката се евакуира в Костенец. Заедно с комуниста Петко Ценев, който също работеше там, взехме участие в превземането на полицейския участък на 9. IX. 1944 г. На връщане за София се метнахме на един военен камион и бяхме обстрелвани от немски картечен огън — от самолет. Едвам се спасихме в една нива с царевица.

— Какво стана по-нататък?

— В София взех участие в една от манифестациите. Тогава зърнах Раденко. Радостта ми не може да се опише — за пръв път го виждах след толкова години нелегалност.

— Тук ти говориш само за себе си. А какво стана с нас?

— След първите бомбардировки с майка ти ви евакуирах в село Петърч, в къщата на дядо Славе. Тъй като Петърч беше близо до София, сметнах, че е по-разумно да ви заведа в Габрешевци.

Елена Григорова: В Габрешевци заварихме баба ти, леля ти и семейството на чичо ти Борис. Когато отидохме там, разбрахме, че те от три дни хляб не са яли. Беше неспокойно — като гранично село там действуваша съвместно български и югославски партизани. И сега си спомням как веднъж подпалиха мандрата на съседното село Трекляно. Там също беше неспокойно и затова непрекъснато сновеше жандармерия. Партизаните владееха района и кметските наместници непрекъснато се сменяха — страхуваха се от партизаните. Много от тях получаваша предупреждения и така това място почти винаги беше вакантно.

— Кои по-изтъкнати личности от Сърптивата действуваха в тоя край по това време?

— Раденко Видински, Мария Захариева и други.

В Габрешевци живеехме в страхотна мизерия. Спомням си, че нямаш никакви чехли или обувки, ами ходех по чорапи по калната и влажна земя.

Лошото беше, че още веднага след женитбата ни баща ти се разболя от язва. Започнах да го гледам и да се грижа за него като за дете — това продължава, както виждаш, и досега.

— След Девети септември нещата коренно се промениха. Същата година ти си приет за член на Съюза на българските писатели — получаваш, така да се каже, официално професионално признание. Какви спомени събужда у тебе този факт, с какво е свързан в съзнанието ти?

— През октомври 1944 г. бях приет за член на Съюза на писателите. Тази дата беше за мене паметна, аз и до днес си спомням толкова подробности около приемането, въпреки че бях вече член на Съюза на провинциалните писатели.

— А някои други паметни дати, свързани с официалното ти признание като творец?

— Удостояването ми с Димитровска награда през 1951 г., със званието „Заслужил“ и „Народен деятел на изкуството и културата“, съответно през 1965 и 1974 г.

— Кога е бил създаден Съюзът на провинциалните писатели и какъв е неговият облик?

— Както личи и от името, той имаше за цел да обединява всички сравнително по-изявени автори от провинцията, които по едни или други причини не бяха членове на Съюза на българските писатели — тук става въпрос не само за равнище, но и за политическия облик на организацията. Въпреки че в нея членуваха и преди 9. IX. 1944 г. писатели-комунисти като Младен Исаев, Георги Караславов, Христо Радевски, все пак това беше официална организация, която не даваше, особено през последните години преди Девети септември, почти никакъв достъп на комунисти в своите редове. Докато в Съюза на провинциалните писатели членуваха и много леви писатели и писатели-комунисти. Той е учреден на 3. III. 1934 г. Аз бях избран на втория му конгрес, който се състоя в Плевен през 1938 г. Председател на Съюза тогава беше Йордан Ковачев от Пловдив, а секретар — главният редактор на „Светлооструй“ — Димитър Добрев, след 9. IX. 1944 г. дългогодишен главен редактор на изд. „Народна култура“. Аз бях предложен от него, той ме познаваше от сътрудничеството ми в неговия вестник.

А през октомври 1944 г. станах член на Партийната организация при СБП. Поръчители ми станаха Ангел Тодоров и Лозан Стрелков. Партийната организация представи един списък пред Ръководството на Съюза, чийто председател по това време беше Трифон Кунев, а Младен Исаев — секретар. Трифон Кунев беше земеделец, който по-късно мина на страната на опозицията, отиде с Никола Петков. Пишеше памфлети в рубриката на „Зеленото знаме“ — „Ситни, дребни като камилчета“. Но това стана по-късно — веднага след Девети септември разцеплението на земеделците — на еднотроновци и опозиционери, не беше още настъпило.

На общото събрание на Съюза бяха приети всички, представени от Партийната организация — около трийсет и седем души.

— Тогава приемането на нови членове, изглежда, е било по-опростено.

— Така е. Но, от друга страна, повечето от приетите членове на това събрание бяха вече утвърдени писатели, като Павел Вежинов, Андрей Гуляшки, Камен Калчев, Никола Ланков, Ангел Тодоров, Марко Марчевски, Иван Руж. Те бяха дотогава извън Съюза по чисто политически причини.

— По това време колко души наброяваше Съюзът на писателите?

— Около сто и петдесет. Много от тях бяха „мъртви“ души, някои от които са живи и досега.

— Девети септември, както за много други писатели, така и за тебе е преломен момент в твоето творческо развитие. Нещо у тебе като че ли се отрищва и ти ставаш изключително плодовит — годините 1945, 1946, 1947 — докъм 1955 са истински „бум“ в това отношение. Ако човек направи библиографска справка, не може да не бъде респектиран от чисто количествения показател — 35—40 разказа годишно, отделно очерци и статии. За съжаление често художественото равнище на разказите не отива по-далеч от изискванията за един очерк. Някои от тях са изпълнявали литературните и политически задачи на момента.

— В този период аз продължавах да работя в банката и пишех усилено. Сътрудничах активно на вестниците „Отечествен фронт“, „Работническо дело“, „Литературен фронт“, „Ведрина“, (издание на Читалищния съюз), „Труд“, „Народна войска“, „Щурмовак“, на сп. „Изкуство“ с главен редактор Георги Цанев. Спомням си, че там, на първа страница печатах разказа „Дядо Радойко“, включен по-късно в сборника „По нов път“ (1947).

— Това е един от сполучливите разкази за преборването с дребнособственическата стигия на село, за душевните лутаници на ония, на които им предстои да влязат в кооперативните стопанства, да се простят завинаги със земята, с добитъка, с които са били свързани кръвно цели поколения векове наред. Впрочем разкази с подобен сюжет се появяват още през 1945 г. в сборника „Бойно кръщение“. По-късно сборниците „По нов път“ (1947), „Новодомци“ (1949), „Председателят на селсъвета“ (1950), „Жътва“ (1952) са посветени изцяло на кооперирането на земята, на трудностите, грешките и колебанията на средните и безимотните селяни. Ти си един от най-ревностните и ентузиазирани пропагандатори на новия строй в селото — като писател и публицист. За съжаление опиянението от победилия социализъм, желанието той да придобие

реални форми колкото се може по-бързо чрез кооперирането на земята и най-вече липсата на дистанция от време, която би дала възможност нещата да се огледат, да се осмислят по-добре и художествено да се осъществят, са някои от основните причини конфликтите, драматичните сблъсъци на живота да бъдат често представяни опростено и еднолинейно — в черно-бял цвят. Макар че не всяко писано през този период трябва да се подвежда под един знаменател. Разкази като „Ура! за дядо Славе“!, „Нашата жтва“ и редица други са постижение в психологическото пресъздаване на колебаещия се селянин.

— Не трябва да се забравя, че някои от недостатъците, за които спомена, имат обективни причини — тогава ние се чувствахме като партийни работници на своя пост и искахме да бъдем съвременни, актуални, бързахме да отразяваме събитията. А се оказа, че понятието „съвременност“ е сложно нещо и за да бъде едно произведение художествено пълноценно, необходимо е известна дистанция между действителните и изобразените събития. Нужна е дистанцията на времето и неговата оценка. Времето уталява нещата, прави ги по-прозрачни, концепциите — по-избистрени, образите по-релефни и психологически по-убедителни. Иначе — еднообразие и статичност в описанието на външността на героите, разделянето им на самоположителни и самоотрицателни.

Вярно е също така, че в десетилетието преди Априлския пленум догматичната критика и догматизмът дадоха своето неблагоприятно отношение върху целия ни културен живот, включително и върху художествената литература. И аз съм платил дан на този период. Макар че не мога да приема, че всичко, създадено от мене по това време, е белязано с печата на схематизма и догматизма. Имам пред вид не само разказите от моя живот. Първите автобиографични повести от тетралогията — „Моето детство“ и „Сред нарѳда“ — излязоха съответно през 1953 и 1955 г. Много от разказите и очерците за живота на село, за родилните мъки, в които се разклаха новите форми на стопанисване на земята, за изграждането на новия човек, са ми скъпи.

— До 1948 г. ти си работил в Ючбунарска популярна банка като съдебен информатор.

— Събирах сведения за длъжниците на банката.

— Тази служба е твърде „прозаична“. Много е далеч от твоите литературни интереси.

— Така е. Но аз се помирявам, защото ми даваше възможност да пиша. Ние — информаторите, няхмахме определено работно време. Много пъти успяха да свърша по-рано посещенията си и бързаха да се прибера в къщи. Освен това информаторството ми даваше възможност да се срещам с повече хора, с повече човешки съдби, което обогатяваше жизнените ми опит — толкова ценен за един писател. И все пак това дребно чиновническуване ми тежеше. А може би не е случайно, че този период, независимо че се срещах с много хора, с много съдби, си остана „бяло поле“ за моята литературна дейност. Аз не написах нито един разказ, чийто сюжет или образ да имат своя прототип от познатите ми по служба. Селото си остана първата ми и единствена любов.

— Как си обясняваш своята изключителна принадлежност към селската тематика и до днес? Та ти си бил едва на тридесет и три години, когато се преселваш в София за постоянно. А и досега не си написал нищо за градския живот.

— Изглежда, първите възприятия, семейната среда, природата, земята така здраво са се враснали, че те са се превърнали в част от сами мене. Аз, изглежда, съм постоянен в своите склонности и пристрастия. Такава ми е вероятно натурата. Ето, много мои колеги, особено от по-младите, експериментират в разни жанрове — аз си останах „чист“ белетрист — ако не се смята публицистиката. Дори си останах верен на натюрела — по-малките форми на прозата — разказа, повестта. До романа не стигнах.

— Кои са причините?

— Трудно е да се обясни. Както е трудно да се обясни защо един пише стихове, а друг — песни. Въпрос на специфична надареност вероятно. Но при мене има и друга причина за това, че досега не съм написал роман. Лошото ми здраве. Големите епични форми те държат в напрежение много дълго — в продължение на години ти трябва да живееш със своите герои, да страдаш и да се радваш заедно с тях. При това романът в сравнение с повестта, да речем, има и по-сложна композиция, обхваща повече събития, съдържа повече сюжетни линии. Поне в класическите романи това е така.

— Днес не може да се каже същото за съвременния роман. При това жанровите граници са така лабилни, че зависи като че ли най-вече от волята на автора как да бъде определен той — повест или роман, по-голям разказ или новела. Сигурно не е случайно, че в някои езици повестта и новелата се означават с една дума. В английски например романът се означава с думата „Novel“, а повестта и новелата са „къси“ романи (Short novels).

— Сигурно. Затова мисля, че без угризения бих могъл да нарека повестите от цикъла „Сред народа“ (това заглавие е обединяващо) така, както някои мои колеги нарекоха романи своите книги за детството. (Камен Калчев например — романът му „При извора на живота“.)

— Павел Вежинов още през 1955 г. постави „Моето детство“ сред романите, Светлозар Игов определи автобиографичните повести като „романи на равносметката“, докато критици като Боян Ничев са склонни да квалифицират повестите ти като преход към романа и ги свързват с жанрово-стиловите търсения в нашата съвременна проза.

Но да се върнем на предишната тема. Ти каза, че работата ти в банката не ти е дала нищо или почти нищо като писател. За мене това е напълно обяснимо. Банковото дело ти е било съвсем чуждо. Затова, мисля, си напуснал Свободния университет, след като си изкарал шест семестъра като много добър студент. След като напускаш банката, ти си назначен като директор на кино „Благовест“. Спомняш ли си някои подробности около назначението ти?

— През 1948 г. се запознах съвсем случайно с финансовия отговорник на Градския комитет на партията Васил Ангелски. От дума на дума разбрах, че има вакантно място за директор на партийното кино „Благовест“. И се кандидатирах. Първи секретар на Софийския градски комитет на БКП беше др. Тодор Живков. Отидох направо при него. Прие ме много любезно, разменихме няколко думи и без дори да подавам заявление, ме назначи на работа. Лично не ме познаваше дотогава, но знаеше, че съм брат на Раденко, който по това време завеждаше отдел „Кадри“ в Градския комитет на партията. Другарят Живков знаеше, че пиша, че съм член на Съюза на писателите, беше чел някои мои книги.

— В какво се състоеше работата ти като директор на киното?

— „Българска кинематография“ вече съществуваше, но партийното кино беше самостоятелно, както и кино „Славейков“, което се ръководеше от социалдемократи. След обединението на двете партии през 1948 г. ръководех и него.

Директорът беше упълномощен да подбира филмите. Тогава нямаше художествени съвети. Отначало ми беше интересно, но наскоро след като постъпих, започнах да се уморявам — трябваше да гледам по три-четири филма дневно.

— Директорите са се ползували с големи права, но са носили и голяма отговорност. Каква беше репертоарната политика на киното?

— Прожектирахме главно съветски филми и филми на социалистическите страни. Разбира се, и немалко значителни филми на западните кинематографии. И сега си спомням италианския филм „Рим — открит град“ на Роселини. Времето беше такова, че това бяха главно антивоенни филми, филми от Съпротивата.

— Тази работа допадна ли ти?

— В сравнение с работата ми като банков чиновник чувствах се много по-добре. Все пак тя беше свързана с културния фронт. Но като директор изпълнявах и административна работа. Чистачките се скарали, трябва да ги оправяш. Пък и какви ли неприятности не са ми се случвали. И сега си спомням един доста драстичен пример. Ангелски — като финансов отговорник на Градския комитет — искаше винаги филмите на кино „Благовест“ да имат каков успех. За тази цел рекламираше предварително филмите в някои вестници. За един филм, който показваше Хитлер (не си спомням кой беше точно, те бяха толкова много), в мое отсъствие пуслили реклама, в която, за да се привлече вниманието на публиката, се казваше приблизително така: „Искате ли да видите Хитлер?“ Веднага на другата сутрин по телефона ми се обади лично Вълко Червенков — по това време министър на културата. Направо ме предупреди, че ако още веднъж се случи нещо подобно, ще ме изхвърли веднага.

Като директор бях зает по цял ден. Сутрин обикновено ставах в пет часа и отивах в кабинета си в киното. До осем часа, докато започне работният ден, написвах по един разказ.

— Тогава живеехме всички — и роднините ни от село — в една стая. Ти нямаше никакви условия за работа.

— Да. И този „режим“ не можеше да продължава дълго. По същото време от редакцията на „Работническо дело“ ми предложиха да стана очеркист на вестника — трябваше да подготвям по два очерка в месеца. Това беше чудесна перспектива за мене — даваше ми се възможност да поддържам връзка със селата. Зарадвах се и заради това, че исках да премина изцяло на литературна и журналистическа работа. Но като споделих с майка ти, тя се учуди: „Ама ти да не напуснеш директорството! Имаш кабинет, килими. . .“

Работата ми в „Работническо дело“ се състоеше да пиша по два очерка на месец, за които бях командирован от редакцията на различни места. По-късно, също като очеркист, постъпи в редакцията и Андрей Гуляшки. Културният отдел завеждаше Васил Акъов.

— Като очеркист в „Работническо дело“ и като писател твоето име е свързано с ентузиазма при утвърждаването на новия строй на село. Непрекъснатите пътувания по селата, свързани с реални трудности и рискове, са дали живот на репортажи, очерци и разкази, посветени на мъките, в които се ражда социалистическият начин на стопанисване на земята — кооперативният. Борбата за душата на средняка неслучайно заема толкова важно място като сюжет и конфликтност. Кооперирането на земята среща яростната съпротива на кулаците, които използват грешките и наливат масло в огъня.

— Имаше и извращения на самозабравили се „ръководители“. Ето ти един пример. Кметският наместник в с. Богъовци, Софийско, бивш партизанин, беше пренесъл канцеларията си в кръчмата на цанковиста Крум Толев. Когато идваха селяни при него по работа, той предварително искаше да му поръчат ракия. При събирането на вълната за наряд беше вземал от наряда за лично ползуване. Хората бяха недоволни, но не смееха да се оплачат поради заканите му. Аз проучих случая и написах един подлистник в „Работническо дело“ — нещо средно между очерк и фейлетон. Макар че имената на лицата бяха променени, Драго (той се казваше Драго Танев) се беше познал.

— Как реагира?

— Беше се сговорил със свои приятели да ме убият с шмайзер, който държеше в къщи. За този заговор ме предупреди майка му.

— Кога беше това?

— Не мога да посоча кога беше точно. Трябва да е било през 1950—1951 г.

— А ето друг случай, който така се е запечатал в паметта ми, като че ли е било вчера. В редакцията на „Работническо дело“ беше постъпил сигнал за дерибействата на първия секретар на Околийския комитет в Луковит. Бях натоварен от редакцията да проуча случая и да напиша материал за вестника. Представих се на портиера на Околийския комитет и го помолих да се обади на този секретар да ме приеме за разговор. Портиерът беше възрастен човек и щом споменах за секретаря, няколко пъти похващаше телефонната слушалка, но не смееше да я вдигне. Започна дори да ме увещава да отида при някой от другите секретари. Разбрах какъв страх всяваш у своите подчинени този самозабравил се ръководител и реших да се изхитря. Съгласих се привидно с портиера, че ще отида при друг секретар, а в същност отидох при този, който ме интересуваше. Накратко му се представих.

— Спомня ли, че си дошъл по сигнал? Успя ли да се добереш до повече сведения, макар и по друг път?

— Успях. Разпитах някои от служителите на Околийския комитет, които смогнаха да преодолеят страха си от евентуални бъдещи репресии, и ми разказаха потресаващи факти. Събрах и сведения от граждани—комунисти и безпартийни.

— Спомняш ли си някои по-драстични негови прояви, за които ти разказаха?

— Много съм забравил, но си спомням, че някои от мъжете на с. Торос, сега Лазар Станево, бяха избягали в Балкана поради насилственото им записване в Текезесето по нареждане на този секретар.

— Вместо да агитира и да убеждава, нему му е било по-лесно да упражнява насилие, да заплашва.

— Излезе ли този материал на страниците на вестника?

— В редакцията беше посрещнат много добре, казваха, че това ще бъде „бомба“. Но за учудване на всички ни материалът не излезе. Това беше 1953 г. . .